

Merényi Miklós

MIVEL ÁLLUNK SZEMBEN?

JAN-WERNER MÜLLER:
WHAT IS POPULISM?
(UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA
PRESS, 2016)

Jan-Werner Müller a Donald Trump megválasztásával záruló amerikai elnökválasztási kampány idején megjelent könyvében arra vállalkozott, hogy a legfrissebb politikaelméleti eredményekre támaszkodva, de a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetően nézzen szembe azokkal a kérdésekkel, amelyeket az antiestablishment hangulat hozott felszínre a nyugati demokráciákban. Ennek érdekében közérthető és koherens meghatározását adja a politikai korszellemet jelölő fogalomnak, a populizmusnak. A vállalkozást nem támasztja alá aprólékos összehasonlító elemzés vagy analitikus okfejtés. Müller úgy foglal állást a közkeletű meghatározásokkal szemben, hogy nem fejt fel részleteiben azt az elméleti apparátust, amivel dolgozik. Ám célja ezzel nem az, hogy médiaképessé tett állításai közvetlenül a politikai diskurzusban váltsanak ki hatást, sokkal inkább az, hogy egy olyan problematikát hozzon a fősodorbeli társadalomtudományi fogalomalkotás és a közviták homlokterébe, amely eredendően kívül esik azok vizsgálati területén és demokráciafelfogásán.

Müller könyve nem a *post-truth* korában epedve várt okfejtés, amellyel „felnyithatjuk a populisták szemét”. A szerző jól választ ellenfelet, amikor inkább azon felfogásokkal fordul szembe, amelyek nem definiálják a populizmust, csupán az ideológiai hadviselés mérsékelte hatású eszközeiként használják, hozzájárulva a fogalmi káoszhoz. A könyv a demokratikus józan ész újraalapozására tesz kísérletet, amikor a populizmust olyan képviseleti igényként írja le, amely erkölcsi felhatalmazást ad a populistának a népakarat kizárólagos meghatározására. A szerző ügyel arra, hogy felfogása semmilyen elvet, értéket vagy intézményt ne állítson univerzális mérceként a demokráciák számára, azt a pártpolitikai folyamatban kialakuló képviseleti igényekből merítse. Eszerint a demokráciában a képviseletre való igények mindig hipotézisek, amelyek az adott intézményi feltételek között tapasztalatilag jóváhagyhatók vagy cáfolhatók. A demokrácia ezt az eredendő bizonytalanságot intézményesíti, benne a képviseletet az egységes nép szuverenitása és a valóságban létező társadalom összetettsége között keletkező eltérések teszik szükségessé (vö. Mair 2006). Ez azonban feltételezi, hogy a fentiek meg is gyökereződtek a közérzületben, a demokratikus józan ész magvát alkotva.

Müller demokráciafelfogása középpontjában a társadalmi életben munkáló szabadság áll, melyet a populizmus szerinte létében fenyeget. A szabadság, amely a társadalom pluralizmusa révén lép működésbe, nem támaszkodhat az emberi természetből vagy a gazdasági fejlődésből eredő megalapozásra. A pluralizmus nem önérték és nem is egy társadalom megváltoztathatatlan adottsága. A populizmus rámutat, hogy a demokratikus szabadság a modern politika olyan rejtélye, amelyet a demokratikus rendszerek történetileg a társadalmi kapocs eredendő megalapozatlanságaként tapasztaltak meg. Ezt a bizonytalanságot intézményesítették a modern demokráciák a népszuverenitás

kinyilvánításával, amiután a hatalomra senki sem tarthat természetből fogva igényt (Lefort 2007). E paradoxont a politikai alrendszer objektív logikájának vizsgálata elrejtí, annak kutatóiból Müller intézményi szempontokat mellőző definíciója pedig talán csak azért nem váltott ki hangos értetlenséget, mert maguk sem rendelkeznek a populizmus jelenségének pontosabb meghatározásával, miközben az legitim és felkapott kutatási témának számít.

A szerző stratégiája – amely a demokratikus és populista képviselői igényeket állítja egymással szembe – úgy nyitja meg az utat a demokratikus politika mibenlétére irányuló kérdésnek, hogy közben módszeresen leszámol azokkal a pozitivistákkal, amelyek szerint a populizmus általános, oksági törvényszerűségekkel meghatározható, mint a képviselői demokrácia rendszerének bizonyos objektív, külső feltételek közt kiütköző betegsége. Azonban Müller könyve – talán a terjedelmi okok és a fentiekből fakadó diplomatikusság miatt – kevés fogódzóval szolgál annak elkerülésére, hogy egy másik szinten visszahulljunk a semleges szakértő objektíváló szerepébe. A szerző ugyanis a mű feszes mondanivalója mellett csak homályos utalásokat tesz arra, hogyan foglal állást abban a gyakorlatias kompromisszumban, amelyet a demokratikus rendszert veszélyeztető képviselői igények megfékezése és ezen igények, mint a „népakarat” szükségszerű kifejeződései között kell elgondolnunk. Müller könyve ezzel együtt érdemi hozzájárulás egy olyan politikaelmélethez, amely nem ismeri félre a politika mozgásait és nem veti el őket anélkül, hogy felismerné bennük a modern társadalmak azon központi kérdéseit, amelyek valamilyen elrendezése előtt nem várhatjuk a gazdasági, társadalmi vagy technikai meghatározottságok politikai szerepének megértését. Demokrácia és populizmus összevetése rámutat: nem vagyunk kiszolgáltatva ezeknek a körülményeknek, de arra is rávilágít, milyen keveset tudunk a társadalmunkat összetartó absztrakciókról.

MI A POPULIZMUS?

A könyv a populizmust nem pusztán elitellenes vagy antiliberális, de antidemokratikus jelenségként azonosítja, amely ugyanakkor még kormányra kerülve, hatalmát megszilárdítva sem alkot egy a képviselői demokráciától eltérő, alternatív rezsimet. Müller úgy látja, hogy ma az ideológiák szintjén nincs kihívója a liberális demokráciának. Sem az államkapitalizmus, sem a totalitarizmus, sem a politikai iszlám nem eléggé vonzó, és a populizmus sem egy másik, autentikus, *ideológián* alapuló társadalmi forma, csupán egy a képviselői demokráciát kezdettől kísértő felfogásmód. Fontos észrevennünk, hogy Müller az ideológia fogalmát ezeknek a koherens eszmerendszereknek tartja fenn, a demokratikus közélet jelenségeire nem használja. Ez a nem túl szerencsés döntés talán azt hivatott

hangsúlyozni: nem valamely osztály vagy társadalmi réteg pszichológiai jellemzőiben vagy a leegyszerűsítő, felelőtlen szakpolitikai javaslatok által kialakított téves elgondolásaiban kell keresnünk a populista választói viselkedés okait. Az ideológia fogalmának kiiktatásával azonban egy fontos elemzési síkot veszítünk el a sosem koherens populista igények kialakulásának elemzésekor.

Müller nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy a populizmus lényege nem vezethető le kizárólag valamifajta populista retorikából vagy előadásmódból sem. Ez egyfelől minden politikust gyanúba keverne, másfelől a nép megidézése elkerülhetetlenül jelen van például a zsarnoki rendszerek forradalmi megváltoztatásakor. Az ilyesfajta demarkációs kritériumok azért buknak el, mert a populizmus lényegét tekintve demokraták által is osztott feltevésekre alapul. A kérdés inkább az: a nép részei lennének ők is, vagy *kizárólag* ők a nép?

A populizmus ugyanis egy olyan sajátos igénnyel lép fel, amely mindenki mástól elvitatja, hogy valódi, morális értelemben elfogadható kapcsolata lenne a néppel, és ezért joga volna azt reprezentálni, a néphez tartozásra hivatkozva fellépni a közügyekben. A populizmus logikája szerint a nép egy homogén entitás, amely kizárólagos és megcáfolhatatlan erkölcsi felhatalmazást ad a populistának a közjő és a népakarat meghatározására. A populizmus működésében ez az akarat a nép tényleges részvétele nélkül is megállapítható. Ezt a populista igényt hangsúlyozva Müller könnyedén bemutatja, hogy a populizmus nem csak elitellenes mozgalom, de kormányozni is képes. Ennek eredménye nem pusztán az államot elfoglaló, a civil társadalmat ignoráló klientúrarendszer, hiszen az az autoriter rendszerekben is megszokott. A populista kormányzás azonban mindennek nyílt, morális igazolást ad, sőt sok esetben új, pártos alkotmányozással is érvényt szerez, miközben a korrupció vádjá más természetű felhatalmazása miatt lepereg róla. Müller nem tesz különbséget aszerint, hogy a nép populista képviselője milyen történeti eseményekre, válságokra vagy ideológiai tartalmakra hivatkozva teremti meg igazolását vagy milyen szakpolitikákra, pártszervezeti-mozgalmi struktúrákra támaszkodik. Ezzel a politikai alrendszer belső összefüggéseit vizsgáló tudományosság számára hozzáférhető törvényszerűségek – a választói csoportok demográfiai változásai, az új kampánytechnikai eszközök stb. – fölé egy ettől lényegét tekintve különböző kategóriát állít a populizmus meghatározó jegyeként. Elegendő beazonosítanunk a populista kizáró, morális alapú politikai és társadalmi igényét, amely azonban nem vizsgálható a megszokott eszközökkel, sőt éppen hogy megingatja a kiszámíthatóságba vetett hitet.

Az első sorban az amerikai nyilvánosság számára írt könyv jól választ ellenfelet akkor is, amikor a populizmus értelmezésében máig meghatározó, múlt század közepi szociálpszichológiai megközelítéseket és az azokból eredő pluralizmusfelfogást teszi bírálat tárgyává. Müller nem fogadja el azt a társadalomképet, mely szerint az amerikai középosztály eredendően plurális a gazdasági státuszok sokfélesége miatt, de szélsőséges, paranoid

reakciókra hajlamos, ha ezen státuszokat veszélyben érzi. Lipset vagy Hofstadter itt keresi a populizmus társadalmi gyökerét. Müller ezzel szemben úgy gondolja: a közjóról és nép-akaratról szóló morális, univerzális politikai igények eredendően és kinyilvánítottan jelen vannak a politikában. Ezek elrendezése a demokrácia történelmi intézményesülésének folyamatában gondolandó el, nem pedig úgy, mint a tömegek esetenként patológiakussá váló lélektanának diagnosztizálása és kezelése. A szimbolikus tartalmak körüli viták nem egyszerűsíthetők le eleve adott identitásokra, érdekekre és (félre)informált választói döntésekre, ahogyan azt a populizmus is állítja. A liberális demokrácia arra nem ad választ, hol húzódnak a nép határai, ám a hatalom megmarad egy olyan vonatkoztatási pontnak, melynek révén a társadalom önmaga egységét elgondolja, ez pedig hatással van a társadalmi mozgások politikai leképeződésére.

A szimbolikus tartalmakról folyó kommunikáció nélkül tehát nincs értelmes társadalmiság. Mindez kivitelezhetetlen annak az állandó meghatározatlanságnak a láthatóvá tétele nélkül, amely a demokratikus politikum szimbolikus természete és a cselekvőket meghatározó társadalmi valóság között jelentkezik, hiszen a hatalom forrásaként nem fogadhatók el többé transzcendens elvek. Így a legitimitásról szóló vita a rendszer lényegét alkotja. A demokrácia több, mint valós pozíciók és erőforrások választások útján történő elosztása. E rezsim történelmi nyitottsága azt ígéri, hogy a hatalom helyéhez a szabad és egyenlő polgárok minden igénye hozzáférhet a fennálló intézményes rendben, hiszen a demokrácia története pont azt a tapasztalatot hordozza, hogy a nép identitása látens, a sokféle igény összehangolása nem lehetséges egyetlen erre jogosult képviselő személyben, csakis a viták és konfliktusok láthatóvá tételével és intézményesítésével. Ebben áll az emberi jogok szerepe.

A populizmus viszont éppen azzal kecsegtet, hogy egy utolsó esélyt kínál az átlagemberek számára, hogy autentikus kollektív identitásukat felmutatva végre hallathassák a hangjukat. A „csendes többséget” képviselve vagy éppen a közvéleményt felhangosítva fellépő populizmus hitelteleníti és lebontja a hibákkal és zsákutcákkal tarkított demokratikus tapasztalatot magába sűrítő, közbenső intézményeket. A populizmus egyébiránt osztozik a demokrácia aggregatív modelljével és a deliberatív felfogással abban a fikcióban, hogy a nép akarata már a képviseletet megelőzően létezik, ám csak bizonyos feltételek között jut kifejeződésre. A populizmus azonban bizonyosságot teremt arra vonatkozóan, hogy a nép mibenléte egyszer és mindenkorra megállapítható. A populista *pars par toto* (rész az egész helyett) igényében a rész megszűnik rész lenni, és a társadalmi valóság egésze helyére lép önmagát szimbolizálva.

Ebben az igényben az „egyszerű emberek” akarata evidensen a közérdekre irányul, szemben a „korrupt elittel”, amely csak magánérdekét követi. A populista nem egy közérdeknek elfogadott partikuláris érdek vagy elvrendszer képviselője (legyen ez

a „polgárosodás”, a „felzárkózás”, a „jogegyenlőség” vagy az „elszámoltatás”), hanem egy sajátos felfogásmód, csavaros észjárás szerint gondolkodik, ami az emberek legbensőbb, közös tudása és identitásuk forrása. Ennek mestéri gyakorlása igazolja a populista pozícióját, mint aki képes az emberek valódi akaratát felismerni és az ő ítéleteikre alapozva kormányozni. A populista szándéka koherens és áttekinthető, éppen ezért működése elszámoltathatatlan. Sorsa összefonódik a néppel, melyre folyamatosan kikacsint a politika idegen, ellenséges világából, ezáltal le is leplezi a politikai látszatok és a valóság közti tarthatatlan különbséget. A populista képviselő nem lehet ellenzékben, ellenfelei pedig morálisan elfogadhatatlanok. A politika valósága többé nem kritizálható eszmék nevében. Azzal, hogy a populista egy döntő pillanatban egyszer és mindenkorra leszerződik a nép képviselőtételére és szimbolikusan birtokba veszi a nép akaratát, a társadalom önmagába zárul.

RÉGI ÉS ÚJ POLITIKAI LOGIKÁK

Történetileg közelítve a populisták huszonegyedik századi megerősödéséhez, Müller sokrétű példái ellenére problémásnak tűnik a felvetés, hogy a populista igények eredete tulajdonképpen lényegtelen: a vidéki életforma megmaradása, a bevándorlásellenesség, a vallás megőrzése vagy a posztoszocialista rendszerváltás lezárása. Úgy tetszik, Müller gyakran hivatkozott példája, a magyar miniszterelnök tevékenysége akár közvetlen tapasztalatokkal szolgálhat az Egyesült Államok politikai életére, és a posztoszocialista régió általános megkésettisége helyett itt éppen bizonyos folyamatok korai megjelenését láthatjuk. A könyv nem tárgyalja részleteiben a populizmus kialakulásának okait, de említi a hagyományos pártrendszerek összeomlását, a világgazdasági válságot és a globalizáció társadalmi hatásait, amelyek kedveztek a populista identitáspolitikáknak. Mindez azonban csak illusztrációként szolgál a populizmus működésének leírásához, amely tehát a képviselői demokrácia állandó, sötét árnyéka, és amelyet folyton megpillanthatunk a demokráciák válságperiódusaiban, ideértve talán a totalitarizmus időszakát is.

Ezek az időszakok azonban lehetőséget adnak arra is, hogy új politikai logikák a társadalmi kapocs újradefiniálása révén új alapokra helyezték a demokratikus rezsimeket a pluralizmus felszámolása nélkül. Müller értékítéletei mögött az 1945 utáni német alkotmányos-politikai fejlődés dereng fel. Ezt a rendszert olyan, politikai innovációval létrejött eszmék együttélése tartja fenn, amelyeket kulturális vagy gazdasági értelemben nem tekinthetünk eredendően a liberális *status quo* védelmezőinek. A kereszténydemokrácia, a szociáldemokrácia vagy éppen a zöld pártok azonban elfogadták az alkotmányos kereteket és kibontakoztatták a szabadságjogok rendszerét, intézményesítve a demokrácia inherens bizonytalanságait. Ez a tanulság húzódhat meg amögött, hogy Müller óva int az új

politikai logikák antipopulista elnyomásától, és helyet adna mindenkinek, aki tiszteletben tartja az alkotmányos kereteket és a politikai jogokat abban a vitában, amely újratematizálná a közösséghez tartozás és az erkölcs kérdéseit, vagy éppen azt: önérték-e a pluralizmus? Kérdéses azonban, mitől térne vissza a demokráciák önintézményesítő képessége napjainkban. Müller érezhetően kesztyűs kézzel bánik a baloldali egalitarizmussal, úgy tesz, ennek részleges inkorporálását ajánlja amerikai olvasóinak. Bernie Sanders és társai igényeiben Müller voltaképpeni szociáldemokrata irányultságot lát, ezért nem is tekint őkét populistának.

Eltekintve e felvetés nyilvánvaló nehézségeitől – könyvében Müller nem beszél neoliberalizmusról vagy kapitalizmusról –, már csak a posztoszocialista populizmusok miatt is problémásnak látszik a német demokratikus fejlődés tapasztalata. Az alkotmányos intézmények átültetése ellenére itt alkotmányosság és demokrácia viszonya sosem volt problémamentes, mindez pedig csak még inkább kiemeli Müller elméleti keretének legnagyobb hiányosságát. A demokrácia csak a populizmus ellenfogalmaként nyer értelmet, az antipopulizmus kérdése azonban nem illeszkedik problémamentesen a demokrácia filozófiai problematikájába, amely a populizmus dialektikus meghaladását is magában kell foglalja. Azok a diskurzusok, amelyek szerint veszélyes dolog utcára vinni a politikát, hiszen a civilizált stílusú politizálás színhelye a parlament, saját jogon is tanulmányozandó diszkurzív-intézményes technikák, amelyekről a populizmus tudományos tanulmányozása nehezen elválasztható (vö. Gagyai 2014). Megkérdőjelezhető, hogy ezek bizonyos történeti helyzetekben mennyivel „demokratikusabbak”, mint populista ellenfeleik. Épp ezért nehezen indokolható annak figyelmen kívül hagyása, hogy egy populista igény egy versengő pártrendszer túlpörgetett médiapolitizálásában és radikalizálódásában nyilvánul-e meg, mint Beppe Grillo mozgalma, vagy a demokratizálódás alapvető ellentmondásaihoz tér vissza transzformatív, rendszeralakító populizmusával, mint Orbán rendszere. Müller fő meglátásait a posztoszocialista populizmusok vizsgálatából meríti, ám eltekint attól, hogy Orbán vagy Kaczyński kritikája a fennálló alkotmányos rendszerekkel kapcsolatban mélyebbre nyúlik, mint a 2008-as válság, egészen e rendszerek keletkezéséig. Ez a nyugat-európai populistákról nem mondható el.

LÁTHATATLAN IDEOLÓGIÁK

Nem szabad abba a hibába esnünk, hogy a populista igény beazonosítása után a politikafilozófia szemüvegét letéve rögtön visszatérünk ahhoz az önelégült pozitivizmushoz, amely e fejleményeket közösnek gondolt társadalmi-gazdasági okaira redukálja. Mintha

a technokrata kormányzás nem osztozna a populizmussal a pártversengés procedurális-történeti igazolását illető szkepszisben, csak épp nem az egyetlen nemzeti érdek, hanem az egyetlen helyes szakpolitika nevében (vö. Bickerton és Invernizzi 2016). A képviselői demokráciák történeti bizonytalanságának felismerése annak átgondolására hív, ami eddig rejtve volt a szemünk előtt. A legnagyobb talány éppen a politikai pluralizmus kérdése, amelyre evidenciaként tekinttünk, miközben a törésvonalak és a politikai ideológiák jórészt kihullottak a társadalomról alkotott képünkéből, mígnem rövid úton a „nemzeti érdek” fikciójánál vagy a személytelen joguralomnál találtuk magunkat. Ha a társadalom saját működésének automatizmusaként adódik, nem beszélhetünk szabadságról, pluralizmusról és az újra való nyitottságról, amely a demokráciát mozgásban tartja. Ebből ered a populizmusról való gondolkodás tehetetlensége, ám hiba lenne ezt a bezárulást a populizmusnak tulajdonítani, ahogyan azt Müller a második fejezet végén sugallja, még akkor sem, ha a populista igény *de facto* erre is irányul.

Ha az ideológiát nem a társadalmi valóságot leplező hamis igazolásként, hanem a modern politika lényegi alkotóelemeként rehabilitáljuk, amelyben a társadalomról szóló diskurzus visszagyűrődik önmagába, elrejtve intézményesítésének tapasztalatát, akkor a fő kérdés ez lesz: hogyan leplezhető le ez a diskurzus? A Müller által is többször idézett Claude Lefort (1986: 79–80) jóval a Twitter-korszak előtt egy „láthatatlan ideológiát” diagnosztizált a nyugati társadalmakban, amely felszámolja a reflexiót lehetővé tévő rést az ideológiai diskurzus és annak tárgya, a társadalmi valóság között, kiiktatva az előbbire vonatkozó rákérdezést. Eszerint a média nem a kommunikáció közege többé, hanem a társadalom formája a közvélemény folyton mozgásban lévő anyaga számára. Míg korábban ez a társadalom reprezentációja beazonosítható intézmények (pl. közvélemény-kutatások) közvetítettségében létezett, ma már egyre inkább közvetlen valóságként adódik az egyének számára, mint egyfajta eredendő társadalmi kapocs, amely kölcsönösségében nyomtalanul képezi le a társadalmi viszonyok összességét. A társadalmat integráló kommunikáció előtt semmi sem titkolható el, szervezetsége elrejtja a hatalmi viszonyokat és a tudomány érvényességi szférája sem különül el tőle. A populizmus ennek részeként, erre való reakcióként, részben ezzel való szakításként tételezhető. Nem is igazán az a fontos, hogyan gyorsulhatott fel kielégítetlen igények összekapcsolódása mentén a „nép” keletkezése (Laclau 2011), mintsem inkább az: mik a forrásai ma azoknak a társadalmi tapasztalatot megformáló és értelemmel felruházó elveknek, amelyek alapján a demokratikus társadalom egyáltalán elgondolható és színre vihető? Mik ma a demokrácia teremtő elvei, amelyek révén felismerhető és artikulálható a társadalom pozitív megalapozottságának hiánya, mint a demokratikus szabadság egyfajta tapasztalata, és amelyekkel újrendezhető látszólagos alanyai és tárgyai? Ha ezeket nem vagyunk képesek megtalálni, nem értjük igazán a populizmus jelenségét és azt, mivel állunk szemben.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bickerton, Christopher – Invernizzi Accetti, Carlo (2016): Populism and Technocracy: Opposites or Complements? In: *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Vol. 20., No. 2.: 186–206.
- Gagyí Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, No. 21.: 298–316.
- Laclau, Ernesto ([2005] 2011): *A populista ész*. Noran.
- Lefort, Claude (1986): *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*. MIT Press.
- Lefort, Claude (2007): A demokrácia kérdése. In: *Századvég*, Vol. 10., No. 37.: 131–144.
- Mair, Peter (2006): Ruling the Void? The Hollowing of Western Democracy. In: *New Left Review*, No. 42.: 25–51.
- Müller, Jan-Werner (2016): *What is Populism?* University of Pennsylvania Press.